

"צה"ל חלקי שלוש" המובחנות בין הסדרי השירות בצה"ל במשטר הניאול-ליברלי

רינת משה¹

א. מבוא

ב. רקע: התפתחות המדיניות הניאול-ליברלית בישראל והשפעותיה על צה"ל

ג. שיטה

ד. עידן ה'אומה במדים': אחדות השורות וחובת השירות

ה. עידן השוק: צבא האומה וצבא תעסוקתי

ו. מערך המילואים כצבא כלאיים - "צבא העם" עם "תג מחיר"

ז. דיון ומשמעויות: שלושה צבאות במחיר אחד

א. מבוא

צה"ל והשירות הצבאי היו לחלק בלתי נפרד מהתרבות הפופולארית בישראל. סרטים, הצגות, מערכונים וסאטירות הצליחו, לרוב, לזהות ולשקף שינויים שהתחוללו במארג היחסים שבין החברה לצבא. ברוח זו, ניתן להתבונן בשני מערכונים סאטיריים שהוקרנו בטלוויזיה בהפרש של שני עשורים; הראשון הוא מערכון של "החמישייה הקאמרית" שהוקרן ב-1996,² והשני הוא מערכון של 'ארץ נהדרת' שהוקרן בשנת 2014.³ בשני המערכונים מוצגת ביקורת על הצבא ועל התרבות הצבאית - התנהלותו הבזבזנית, היהירה, שוליות שירות הנשים, הטרדות מיניות ועוד. אולם בעוד שבמערכון המוקדם הביקורת הייתה כללית והופנתה כלפי ההווי הצבאי והתרבות הארגונית, הרי שבמערכון המאוחר התמקדו חיצו הביקורת בקצונות הקבע תוך הבחנתם מפקודיהם, חיילי החובה.⁴

1 כתיבת חיבור זה התאפשרה הודות לעבודתי המשותפת ומעוררת ההשראה עם עמיתיי לפרויקט צבא חברה שבממד"ה - ד"ר יובל בנזימן, שירה ריבנאי-בהיר וגיא ברוקר.

2 "סופרמן באפסנאות", החמישייה הקאמרית, 1996, ערוץ 1. נמצא באתר יוטיוב: <https://www.youtube.com/watch?v=9kyM3qkVHtQ>, נדלה באפריל 2017.

3 "אגף הייעול והקיצוץ של צה"ל", ארץ נהדרת, 2014, קשת ערוץ 2. נמצא באתר מאקו: www.mako.co.il/tv-erez-nehederet/season11/Article-e37e0a5d6d95341006.htm [...] נדלה באפריל 2017.

4 לדוגמה, במערכון המוקדם כולם לבשו מדי זית, כך שלא ניתן היה להבחין לפי המדים בין מסלולי השירות - חובה, קבע או מילואים. לעומת זאת, במערכון המאוחר, השחקנים המרכזיים לבושים במדי שירות קבע (מדים בצבע ירוק-אפור), והוא מתמקד בתיאור סדר יומם של החיילים במגדלי הקריה שבתל אביב, בסיומו אף מוצג הקצין בדרגת רס"ן כמי שמתחמק מלאסוף ברכבו חייל חובה (הלוש מדי זית) וממתין להסעה ('טרמפ').

מטרת המאמר הנוכחי היא לבחון ולהבין, באמצעות ניתוח הדיון הציבורי, מה התחולל בחברה ובצבא במהלך עשרים השנים האחרונות, שהוביל למובחנות שהוצגה בשני המערכונים הללו בין הקצינים המשרתים במסלול התנדבותי-בשכר (להלן: "משרתי הקבע") ובין פקודיהם המשרתים מכוח החוק (להלן: "משרתי החובה" ו"משרתי המילואים"). לשם כך, ייבחנו הסיבות למובחנות שהתפתחה בתודעה הציבורית בין משרתי הקבע ובין משרתי החובה ומשרתי המילואים.

במאמר יוצגו שתי טענות: הטענה הראשונה היא כי המובחנות בין המשרתים לא אפיינה את עידן "האומה במדים", אלא קשורה בקשר ישיר לאחיות הגוברת של ההיגיון הניאו-ליברלי במדיניות הכלכלית של ישראל ובצה"ל. הטענה השנייה, המנוסחת בזיקה לראשונה, מסבירה כי התבססות המובחנות הזו שבין מערך הקבע ובין מערך החובה היא פונקציונלית ומטרתה לשמר את תודעת "צבא העם" בחברה הישראלית. שימור תודעת "צבא העם" מתאפשר על-ידי הכפפת מערך הקבע ומשרתיו לשוק התעסוקה לצד "טיהור" שירות החובה מסממנים כלכליים. ההבדל אפוא בין שני המערכונים הללו נטוע בתמורות שחלו בתפיסות הכלכליות המוסדיות בישראל, ויותר מכך הבדל בין המערכונים משקף את התמודדותו הפונקציונלית של הצבא עם תמורות אלו.

נקודת המבט של מאמר זה רחבה יותר; במאמר יורחב הדיון המחקרי העוסק בהשפעותיה של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית על יחסי חברה-צבא ויוצע ניתוח לא ליניארי להשפעות הללו, המשתנות והתלויות בהקשר החברתי-ביטחוני.

ב. רקע: התפתחות המדיניות הניאו-ליברלית בישראל והשפעותיה על צה"ל

בהיסטוריה של צבאות מערביים, כמו גם בהיסטוריה הקצרה יחסית של מדינת ישראל, מרכזיותו של השיקול הכלכלי אינה חדשה (הרנס, 2016). דוגמה לכך היא התפטרותו של הרמטכ"ל יגאל ידין ב-1952 על רקע הקיצוץ שגזר בן-גוריון על תקציב הביטחון. אולם, לצד השפעתו האימננטית של השיקול הכלכלי על סדר יומם של צבאות, לא ניתן להתעלם מהעלייה שחלה במשקלו של השיקול הכלכלי כמו גם משינויים באופני השפעתו על צבאות מודרניים ופוסט-מודרניים (Levy, 2010; Moskos, 1977).

בישראל נדונה השפעתו הגוברת של השיקול הכלכלי בזיקה להתבססות המדיניות הניאו-ליברלית בשנות ה־80 של המאה הקודמת (ממן ורוזנהק, 2009). משבר הבנקים ותוכנית ההבראה שעוצבה בעקבותיו ב-1985, היו שלבים עיקריים במעבר של המשק הישראלי ממדיניות כלכלית המתערבת בחלוקת המשאבים ומוקדת בפיתוח תעשייה ומקומות עבודה למדיניות פיננסית-גלובלית וניאו-ליברלית. כחלק מהשינוי, צמצמו

ממשלות ישראל את המעורבות שלהן ושל המגזר הציבורי בנעשה במשק ופעלו לביסוס מדיניות ה"שוק חופשי", הכולל, בין היתר, חיבור לשווקים פיננסיים גלובאליים, תאגידים עסקיים וקבוצות הון (רם ופילק, 2013).

התבססות הניאו-ליברליזם בישראל לוותה גם בתגובות נגד ובביקורת חברתית שטיעוניה העיקריים היו: החרפת אי-השוויון החלוקתי וצמצום השירותים החברתיים הניתנים על-ידי המדינה לאזרחיה. ביקורת זו הגיעה לשיאה במחאה החברתית של קיץ 2011, שהציבה במרכז את רמת החיים הנשחקת של מעמד הביניים (שם).

בהקשר המסוים של צבא וביטחון, השינוי במדיניות החברתית-כלכלית בישראל תורגם לכמה מגמות מרכזיות:

ראשית, לאורך השנים הפך רכיב הביטחון, ובתוכו תקציב הביטחון, ממשתנה אקסוגני (חיצוני) של המדדים הכלכליים-הלאומיים למשתנה אנדוגני (פנימי) ולרכיב אימננטי בשיקולים רחבים יותר של מדיניות חברתית-כלכלית (ליפשיץ, 2000). כך, למשל, עלויות תקציב הביטחון נבחנות לא רק בהקשר המסוים של מענה לאיומים צבאיים ושל אסטרטגיית הביטחון של ישראל, אלא גם דרך מדדים כלכליים הבוחנים בישראל את אי השוויון החברתי-כלכלי ואת הרחבת הפער החברתי-מעמדי.

שנית, חברת השוק הניאו-ליברלית המירה את המוטיבציה של האליטות החברתיות בישראל משירותים במסלולים קרביים לשירותים במסלולים שניתן להמיר להון ממשי בשוק תחרותי וטכנולוגי (לוי, 2003). טענה זו מושתתת על הנחה רחבה יותר של יגיל לוי, לפיה השירות בצבא הוא חלק ממשוואה כלכלית-רפובליקנית המבטאת יחסי חליפין סימטריים בין התרומה בשירות הצבאי ובין התגמולים הסימבוליים והממשיים שבהם זוכים המשרתים. תגמולים כמעמד פוליטי וחברתי במישור הסימבולי ומיסים מופחתים ומלגות לימודים במישור החומרי. לפיכך, כל שינוי במשוואה גורר אחריו ניסיון לאזנה מחדש, על-ידי הורדת נטל הביטחון או על-ידי הגברת התגמולים, בעיקר החומריים (לוי, 2007).

מגמה שלישית הנסקרת בספרות, כורכת בין השינויים במדיניות הכלכלית בישראל ובין מגמות ואירועים גיאו-פוליטיים, גלובאליים ומקומיים, ובראשם סיום מלחמת העולם השנייה והקמת האו"ם, סיום המלחמה הקרה והתפרקות ברית המועצות. אירועים אלו הובילו בעולם המערבי לתפיסה כי האיום הביטחוני פחת וממילא יש מקום להעדיף מהלכים מדיניים ודיפלומטיים על פני השקעה גדולה בהעצמת הכוח הצבאי. מכאן החל תהליך בצבאות מערביים רבים שכלל ביטול חובת השירות בצבא, צמצום גודל הצבא ותקציביו ומעבר לצבאות התנדבותיים בשכר (AVF). באופן דומה, אם כי לא זהה, גם בישראל שלאחר חתימת הסכמי השלום עם מצרים וירדן והסדרי

השלום עם הפלסטינים, חל שינוי בתפיסת האיום מאיום קיומי קונבנציונאלי המתנהל בין ישויות מדינתיות, לאיום מקומי, אישי ומוגבל לטרור (בן אליעזר, 2012). בתקופה זו החלו להישמע בדיון הציבורי גם טיעונים בעד שינוי מודל שירות החובה, על עלויותיו הגבוהות, וכן הועלו הצעות לחלופות שגם התממשו בחלקן. זאת בדומה למקרה של שירות המילואים והפיכתו משירות המבוסס על מודל גיוס כוללני ואוניברסלי למודל גיוס בררני וסלקטיבי.⁵

מגמת השפעה רביעית מנוסחת כשחיקה מתמשכת במעמדו וביוקרתו של הצבא בחברה. השינוי במדיניות הכלכלית של ממשלות ישראל, התחזקות הערכים האינדיבידואליסטיים והאינסטרומנטאליים בחברה לצד שינויים במדיניות הביטחונית והתבססות האופציה המדינית והדיפלומטית – כל אלה הובילו לירידה במרכזיות הנושא הביטחוני בסדר העדיפויות המדיני והחברתי. בהקשר זה, התמקד יגיל לוי בירידה בחשיבות התחום הביטחוני בקרב האליטות המשרתות, בהשוואה לעלייה בחשיבותם של תחומים הנוגעים לחברת השוק. לטענתו, בקרב האליטות התחולל תהליך של "מיליטריזם חומרני", כלשונו, הכולל עלייה בערך הנקוב של השירות בצבא, תוך מיקוח על אופי השירות ועל התגמול שניתן בעקבותיו (לוי, 2003).

לצד ההשפעות המתרחבות של המדיניות הכלכלית על תחומי הביטחון, הצבא והשירות הצבאי, נותר הדיון המתקיים בספרות בנושא, מצומצם יחסית ובשולי תחום הדעת של יחסי חברה וצבא (לוי, 2016). עיקר הדיון ממוקד בתחומים צרים למדי הקשורים בתקציב הביטחון (גודלו והשוואתו למדדים כלכליים, ר' נבו ושור-שמואלי, 2004; ליפשיץ, 2001), או לחלופין במשמעויות של הנושא להמשך קיום גיוס החובה בישראל (לוי, 2015). יתרה מכך, ההסבר הרווח בספרות להשפעות ההיגיון הניאו-ליברלי על הצבא ועל השירות הצבאי, מנוסח לרוב כהסבר ליניארי (הרנס, 2016). בעוד שחלק מהחוקרים מתארים זאת כליניאריות של יציבות, הנשמרת על אף כל השינויים המתחוללים בחברה הישראלית ובמעמד הצבא בחברה (בן אליעזר, 2011), אחרים מתארים את אותם שינויים כתהליך ליניארי שבסופו מצפה לצבא שחיקה בלתי נמנעת במעמדו בחברה (לוי, 2007; כהן, 2005). שני סוגי ההסברים הללו וללא קשר לכיוון ההשפעה המתוארת בהם – יציבות או שינוי – מתארים תהליך חד כיווני, דיכוטומי ומכליל המקיף את כל ההיבטים הנוגעים ביחסי חברה-צבא והשירות הצבאי. אולם, הסברים ליניאריים ומכלילים אלו מתקשים לספק הסבר מקיף, המאפשר לבחון את ההשפעות המגוונות והסותרות של ההיגיון הכלכלי על יחסי צבא וחברה. יש צורך בהסבר המאפשר להבין מצד אחד את השחיקה במעמד הצבא בחברה, ומצד אחר את

5 להרחבה ר' ריין-ספיר, 2016; נבו ושור, 2002.

היציבות המתמשכת בתודעת "צבא העם" ובמרכזיות השירות הצבאי בקרב חלקים נרחבים בחברה (בנוימן ומשה, 2014; ששון-לוי, 2011).

במאמר הנוכחי אבקש אפוא לבחון את השינוי שהתחולל ביחסי חברה-צבא בזיקה להתבססות הגישה הניאו-ליברלית בישראל. כוחו של ההסבר המוצע כאן הוא בניתוח כלל הסדרי השירות בחובה, בקבע ובמילואים בזיקה לשינוי במדיניות הכלכלית בישראל; ניתוח זה מאפשר להבין את המגמות החוצות את הצבא ואת השירות הצבאי מעבר למגמות המאפיינות רק אחד ממסלולי השירות ואשר אינן משקפות בהכרח את כלל ההשפעות והמגמות הכלכליות על יחסי חברה וצבא.

על אף המסגרת הרחבה המוצעת במאמר הנוכחי, אין בטענות המוצגות בו כל כוונה או יומרה להקיף את כלל מאפייני הצבא הישראלי, על הסדריו הפורמאליים והלא פורמאליים, ערכיו ופרקטיקות הפעולה שלו ועוד. כל אלה ראויים להמשך העמקה ולמחקר בפני עצמם.

המאמר נחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון יתואר השלב ההומוגני בין כלל המשרתים בצבא; החלק השני יתמקד באפיון ההפרדות המבנית והערכית של צבא הקבע מצבא החובה; והחלק האחרון ישרטט את השינוי שחל בצבא המילואים ויאפיין אותו כמודל ביניים. לבסוף, יוצג דיון המשלב בין שלושת הפרקים תוך בחינת השפעותיה של הכלכלה הניאו-ליברלית על הסדרי השירות בצבא בישראל.

ג. שיטה

הניתוח המוצע במאמר מבוסס על סקירת ספרות בנושא יחסי חברה וצבא והידע שנצבר במחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל בין השנים 1995 ל-2015. מקורות אלו מייצגים את הזירות החברתיות המרכזיות השותפות בעיצוב ובשיקוף, יחסי חברה וצבא בישראל:

1. **זירת התקשורת** - ניתוח שיח של כתבות עיתונאיות שעסקו בנושא צבא וביטחון בעיתונות הכתובה הארצית: "ידיעות אחרונות", "מעריב", "הארץ" ו"ישראל היום".
2. **הזירה המשפטית** - ניתוח שיח של פסיקות משפטיות בנושא צבא וביטחון.
3. **הזירה הפרלמנטרית** - ניתוח שיח של הצעות חוק ושל דיונים בכנסת.
4. **הזירה הצבאית** - מדיניות ופרקטיקות של הצבא בניהול מערכי שירות החובה, הקבע והמילואים.

כיוון ההשפעה המוצע בניתוח הוא מהחברה וסוגי השיח החברתיים לעבר הצבא ומשרתיו וכן מההקשר החברתי-כלכלי להקשרים צבאיים מבצעיים. במובן זה, תגובותיו

של הצבא לתהליך אינן במוקד הניתוח ומהוות רקע ותוצאה לתהליך הכלכלי ולשיח הציבורי. עם זאת, אין בכך כדי לבטל את חשיבות השפעת המדיניות ודפוסי הפעולה של הצבא על עיצוב תהליכי השינוי והמגמות המוצגות במאמר, הראויים להמשך העמקה.⁶

ד. עידן האומה במדים: אחדות השורות וחובת השירות

הצבא הישראלי כונן מראשיתו על בסיס מודל "האומה במדים" (Nation In Arms) או בכינויו הישראלי "צבא העם". צבא הנשען על עקרונות של גיוס לכולם, על בסיס שוויון ואחידות, המנותק מכל זיהוי עם מעמד ועם קבוצה מסוימים בחברה ובוודאי ממפלגה מסוימת. הצבא הישראלי כונן כך שייצג את הטוב שבאומה, את ערכיה החיוביים ואת אחדותה. תמונת ראי לכך הם החיילים שהיו לדמויות נערצות בחברה (בן אליעזר, 2012).

אחד מהאדנים המרכזיים שעליהם נשען "צבא האומה" השוויוני, היה הומוגניזציה בין כלל המשרתים. עקרונות צבא האומה הוחלו באופן שווה ומלא על כלל המשרתים 'לובשי המדים' – בין אם הם חיילים המשרתים מכוח החוק בשירות חובה ובמילואים ובין אם הם קצינים ונגדים במסלול התנדבותי (שירות קבע). כלל המשרתים נדרשו אפוא לעמוד באותם קודים מוסריים ואתיים הנגזרים מהנוסחה הרפובליקנית של ה'אומה במדים', כאמור, נוסחה שלפיה טובת הכלל והקולקטיב הלאומי קודמת לרווחת הפרט, והשירות בצבא מבטא את אמת המידה הבלעדית לתרומה לאותו קולקטיב (אלחאג' ובן אליעזר, 2003; הורביץ וליסק, 1977).

בן אליעזר מתאר את השאיפה להומוגניזציה ואת החלת אמות המידה הקולקטיביסטיות על כלל המשרתים כתהליך היסטורי של התפתחות צבאות לאום במאה ה-18. לטענתו, בצבאות הלאום, בניגוד לצבאות האריסטוקרטיים שקדמו להם, הקצונה הפרופסיונלית הייתה לחלק ממשרתי הציבור, ומכאן שהחיילים הציבו את מומחיותם, ובמידת הצורך גם את חייהם, לצורכי הכלל ולרשות האומה (בן אליעזר, 2001; ר' גם רונן, 1999).

אחד הביטויים שהיו לעידן הקולקטיביסטי בצבאות לאום הוא היעדר לגיטימציה לתביעה אינסטרומנטלית של הקצונה הפרופסיונלית בכל הנוגע לתנאי שכר ושירות. תביעה של הקצונה בנושא שכר ותנאים הייתה בחזקת טאבו. אין משמעות הדבר שלא התקיים דיון בנושאי השכר ותנאי השירות של הקצונה הפרופסיונלית בצבא הישראלי, אולם המשא ומתן בנושאים הללו התנהל מאחורי הקלעים, וחילוקי דעות ביחס לתנאים, לשכר ולתקציב הביטחון נפתרו בד' אמות ולא בפְּרָהֶסְיָה (בן אליעזר, 2001). במובן זה, התפטרותו של הרמטכ"ל ידין בשנות ה-50 של המאה הקודמת, נעשתה על

6 להרחבה ר' ריין-ספיר, 2016; נבו ושור, 2002.

רקע קיצוץ בתקציב הביטחון וההקצאה לביטחון, ובוודאי שלא בהקשר ישיר לתגמול משרתי הקבע. אולם גם התפטרות זו הייתה יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל הנהוג בתקופה זו, ונשענה גם היא על אמת מידה לאומית קולקטיביסטית.

היעדר הלגיטימציה לדון בתנאי השכר של משרתי הקבע לא נותרה בגדר צו מוסרי ואתי, אלא עוגנה בחוקי המדינה ותורגמה למערכת של הסדרים פורמאליים ופרקטיקות בירוקרטיות (בנטל וברנע, 2006). חוק שירות הביטחון קבע כי החיילים בקבע (קצינים ונגדים) יוגדרו כ"משרתים", ולא "מועסקים" או "עובדים". הגדרתם כ"משרתים" קבעה כי אינם רשאים לפנות לערכאות משפטיות של בתי דין לעבודה, להתאגד או להיות מיוצגים על-ידי ועד עובדים וכי למערכת הצבאית קיימת האפשרות לסיים שירותם בכל רגע נתון בהתאם לצרכיה. כך שלמרות התנדבותם לשירות, קבלת שכר והטבות חומריות נוספות, המשרתים בקבע לא היו לחלק מהמגזר הציבורי ובוודאי שלא חלק משוק התעסוקה העסקי-תחרותי.

ברוח דומה התעצב גם הקידום במערכת הצבאית על בסיס עקרונות אוניברסליים וקולקטיביסטיים ובראשם הוצבה עליונות הלחימה. הדומיננטיות בניהול כל לובשי המדים נשמרה לקריטריונים המוסדיים שכללו את עליונות הלחימה, את ההקרבה הפיסית בזמן מלחמה ואת מידת השליחות והמסירות, ולאחר מכן נוספו קריטריונים של ותק בשירות ודרגה צבאית. אשר על כן, הממד התעסוקתי, המיומנויות והמצוינות המקצועיים – כל אלה היו משניים בשיקולי הניהול והקידום של כוח האדם בצבא. יתרה מכך, ניהול כוח האדם בצבא התבסס על נמל הכניסה הבלעדי לצבא – שירות החובה, שהיווה את הבסיס לקיומם של מערכי המילואים והקבע. כך הייתה ברורה מאליה הזיקה בין כל המשרתים והיא התבססה על נורמות ניהול מקובלות, ידועות וברורות מאליהן. הזיקה הניהולית-בירוקרטית בין כלל המשרתים זכתה גם היא לחיזוק ערכי באימוץ צה"ל ומפקדיו את אמרתו של נפוליאון בונפרטה, לפיה "כל חייל נושא בתרמילו את שרביט הגנרל". כלומר הקצונה הפרופסיונלית בצבא צומחת מן השורות, ויותר מכך – מקרב חיילי החובה שלכל אחד מהם קיים אופק (פוטנציאלי) להיות חלק מהקצונה הפרופסיונלית הבכירה ביותר של הצבא.

ההומוגניזציה בין המשרתים התאפיינה בעידן "האומה במדים" גם בסממנים פיזיים, הנראים לעין. לדוגמה, עד לשנות ה-2000 המדים של כלל המשרתים היו זהים, בצבעי הזית (עד שהוחלף צבע המדים של משרתי הקבע); תהליך ההכשרה של כלל המשרתים היה זהה והתבסס עד לשנות ה-90 על הכשרה בסיסית ולאחר מכן הכשרה תוך כדי תפקיד ושירות (on job training) (בן אליעזר, 2012; 2001); ומעל הכול – המשרתים כולם הוכפפו לעיקרון הלחימה, כעיקרון המארגן את הסדרי השירות בצבא, את

התגמולים, את הקידומים ואת ההוקרה הפורמאלית והלא פורמאלית. למעשה, הלחימה הייתה הבסיס המרכזי למוטיבציה לשירות צבאי – הן בקרב המתגייסים מכוח החוק; הן לממשיכים בשירות בתפקיד פיקודי; והן לממשיכים לשירות פרופסיונלי בצבא הקבע.

אחדות השורות בין לובשי המדים בעידן "צבא האומה" תוקף ואושר גם בתרבות הפופולארית. דמויותיהם של קצינים בכירים ופחות בכירים בשירות קבע הואדרו במסגרת תוצרי התרבות השונים, כמו גם בשיח התקשורתי. קציני הקבע הופיעו כמייצגים ערכים של הקרבה, גבורה, לוחמנות וגבריות. כך, לדוגמה, הייתה דמותם של משה דיין, אריאל שרון, רחבעם זאבי (גנדי), יוסי בן חנוך, יצחק רבין ואחרים (בן אליעזר, 2012). ברוח זו טוען בן אליעזר, כי בשלהי עידן "האומה במדים" הרפובליקני היה זה דווקא אפי איתם (פיין) שהיה לסמלם של ה'מורעלים', שייצג את ערכי "צבא האומה" או "צבא העם", דמות שהיא "[...] לא רק חייל מקצועי אלא גם קצין אידיאולוגי" (שם, 89). דוגמה נוספת הוא ספרה של עמיה ליבליך, "חיילי בדיל על חוף ירושלים", שבו היא עוסקת בהשפעות חוויות המלחמה על מגוון דמויות בחברה הישראלית – משרתי מילואים, קצינים, בני משפחה של לוחמים ועובד סוציאלי מהמגזר הערבי (ליבליך, 1982). חוויית המלחמה המשותפת לכולם מאשררת בספרה של ליבליך, גם אם באופן לא ישיר, את ההומוגניזציה של השירות בצבא ויותר מכך, את המלחמה כבסיס רגשי ואתי, הקושרת בקשר גורדי את הפרטים בחברה בינם ובין עצמם ובינם ובין המדינה.

ההומוגניזציה המבנית והערכית בין לובשי המדים לא נוצרה 'יש מאין' או כתוצר אקראי של כוחות חברתיים וממסדיים, נהפוך הוא. בן אליעזר הניח כי הזיקה בין לובשי המדים הייתה חלק מאינטרסים של מדינות הלאום, זיקה שאפשרה לייצר מכנה משותף, אתי ומוסרי, המציב את שירות האומה כאמת המידה הבלעדית ביחסי אזרח-ממסד (בן אליעזר, 2001). הצבת שירות האומה כעיקרון מוביל וכאמת מידה המחברת בין כל לובשי המדים, אפשרה להכפיף את אזרחי האומה למערכת ערכית שבראשה עמדו דמותו של הלוחם ועיקרון השירות ביחידות שדה (יחידות לוחמות). במציאות שנוצרה, כל עיקרון אפשרי אחר להגדרת אמות המידה בצבא היה משני לאחדות השירות ולקדושת הלחימה, בין אם הוא עיקרון כלכלי, בין אם הוא מקצועי, ובין אם הוא, במקרה של הצבא, אופי מסלול השירות – חובה, מילואים או קבע. כולם היו משניים לאחדות הלאומית וללחימה.

יתרה מכך, בישראל תאמה הקמת צבא שוויוני את האידיאולוגיה הסוציאליסטית שעל בסיסה כוננה המדינה – אידיאולוגיה שהתבססה על עקרונות של שוויון מעמדי, קולקטיביזם ולאומיות תחת מכנה משותף של "כור היתוך" (ממן ורוזנהק, 2008; יער ושביט, 2001). השוויון בין המשרתים שיקף אפוא אידיאולוגיה לאומית-חברתית-

מעמדית רחבה יותר ותאם את אופי המוסדות המדינתיים, ובדרך זו אשרר את הנחות היסוד של המדיניות הסוציאליסטית, את מוסריותן ואת צדקתן.

לסיכום, צה"ל, כצבא הלאום הציוני-יהודי, התבסס על גיוס מסה של אזרחים-חיילים בחובה ובמילואים המנוהלים על-ידי קצונה פרופסיונלית, החולקים בסיס ערכי משותף והסדרים פורמאליים ולא פורמאליים דומים, ולעיתים אף זהים. הבסיס המשותף לכולם הם אמות המידה של "צבא העם". כך התפתח בישראל מודל ייחודי של צבא אומה, המושתת על הומוגניזציה ואחידות בין כלל המשרתים בקבע, במילואים ובחובה. אחידות שנשענה על צורך מדינתי בהכפפת הלאום לפרויקט הביטחוני, כמו גם למימוש האידיאולוגיה הסוציאליסטית. מצב עניינים זה נמשך עד לשנות ה-80 ותחילת ה-90 של המאה הקודמת, שאז החלה להתפתח ביקורת כלפי הצבא ומשרתיו, ביקורת שתוך שני עשורים גרמה למובחנות כלכלית ומשאבית בין המשרתים בצבא וכרסמה בהומוגניזציה של "צבא העם".

ה. עידן השוק: צבא האומה וצבא תעסוקתי

למול ההומוגניזציה שאפיינה את לובשי המדים בעידן "האומה במדים", החלו בשלהי המאה ה-20 להתבסס, בציבור ובצבא, אמות מידה מובחנות למדידת הקצונה הפרופסיונלית מזה ופקודיהם המשרתים מכוח החוק מזה. אמות המידה הללו נשענו בעיקר על הגיונות כלכליים נאו-ליברליים שהכפיפו את המשרתים הפרופסיונלים לשוק התעסוקה ובידלו אותם, במהלך שני העשורים האחרונים, בעיקר מחיילי החובה.

תהליך זה היה משוקע בתמורות נוספות שחלו בשנות ה-90 בחברה הישראלית וביחסי חברה וצבא. שנים אלו אופיינו בשיח המערער על ההגמוניה של ערכים ביטחוניים, בסדיקת סיפור המסגרת הלאומי והנרטיב הציוני והתפתחות חברה מרובת תרבויות, נרטיבים ותפיסות עולם מתחרות (יונה ושנהב, 2005; רם, 2005). בתקופה זו החלו לנשב גם רוחות חדשות בכל האמור לתקציב הביטחון – התגברה הביקורת הציבורית כלפי גודלו של תקציב הביטחון ותנאי השירות של המשרתים במערך הקבע. כתוצאה מכך גברו הקולות התובעים לקצץ בתקציב הביטחון ולפקח על הוצאות הצבא (גטושקין, 2012; אבן, 2010).

אחד מהשינויים המרכזיים שהתרחשו בתקופה זו היה תחילתו של שיח 'לעומת' בין האוצר ובין הצבא בכל הנוגע לתקציב הביטחון ולתנאי השירות של משרתי הקבע. שיח שהפך פומבי, סוער ועקבי בכל שנה. בן אליעזר טוען בהקשר זה, כי אם עד אמצע שנות ה-80 הייתה מערכת הביטחון "פרה קדושה", הרי שהחל מתקופה זו החל משרד האוצר מנסה "לנגוס בצלעותיה" והקונפליקטים הפכו לחלק מהדיון הציבורי הפומבי המתנהל

מעל גבי דפי התקשורת (בן אליעזר, 2001, 89). החל מתקופה זו, החל משרד האוצר לפרסם את משכורות קציני הקבע ואת תנאי שירותם והתחיל מאבק פומבי ומתוקשר בין פקידי האוצר למשרד הביטחון וצה"ל על נתונים ועל הוכחות הטיעונים של שני הצדדים (נבו ושור שמואלי, 2004; בן אליעזר, 2001).

בד בבד, החלו שינויים במדיניות ובדפוסי הפעולה של המדינה והצבא ביחס להסדרי השירות של משרתי הקבע. דוגמאות לכך: החל מסוף שנות ה-90 הוביל הצבא שינויים תכופים בהסדרים ובתנאי השירות של הנגדים ושל הקצינים בשירות הקבע וביסס אותם על עקרונות ניהול דיפרנציאליים, המבחינים ומבדלים בין המשרתים; שונתה המדיניות הנוגעת לזכויות המשפטיות של משרתי הקבע והוקמה ועדת ערר סמי-משפטית מחוץ לצבא שמטרתה לדון בסוגיות תעסוקתיות של המשרתים (ולא בסוגיות ערכיות או משמעטיות); הועלו יוזמות על-ידי חברי כנסת ומשפטנים שקראו לאפשר למשרתים לפנות לבתי דין לענייני עבודה; בית המשפט העליון נדרש להכריע בנוגע להבחנות כלכליות וחומריות בין המשרתים, ובכלל זאת בין משרתי המילואים למשרתי הקבע, ועוד.

בשיח הציבורי, קטגוריות וסכמות מהעולם התעסוקתי הוחלו על לובשי המדים בכלל ועל המשרתים הפרופסיונאליים בפרט. דוגמאות לכך: בשנים האחרונות ניתן למצוא כתבות המתארות את המשרתים לפי "מעמדות כלכליים", כלומר לפי גובה השכר וההטבות שמקבל כל דרג בצבא, תוך חלוקה לקצינים-נגדים, בכירים-זוטרים, קבע-חובה; התרבו השוואות בין שכר הקצונה הבכירה לשכר מנכ"לים של חברות ציבוריות ועסקיות ואף בוצעה השוואה בין פעולות המטכ"ל ובין ועדים סקטוריאליים, הנתפסים בציבור כלוקים בהיעדר מנהל תקין, בכוחנות ואף בשחיתות; אף נעשו ניסיונות לבחון את משרת הרמטכ"ל דרך היבטים תעסוקתיים כמו שכר, תנאי שירות, ויכולת המרת השירות הצבאי שלו להון כלכלי, מעבר להיבטים הנוגעים לפיקוד, ניהול הצבא ואירועי חירום.

אורי בן אליעזר (2001) מוסיף לתהליכים הללו את פרשנותה של הקצונה הפרופסיונלית לשינויים במדיניות המשאבית של הצבא וכורך זאת בשינויים גיא-אסטרטגיים שהתחוללו בישראל במאה הקודמת. לטענתו, הצבא וקציניו יצרו תיחום חדש בינם ובין החברה, שהתבסס על הגדרת הצבא כקטן וחכם, הנסמך על אתוס פרופסיונלי. הצבא החל לפעול כמעין ארגון פרופסיונלי מאוגד המייצג אינטרסים חומריים שלו לא פחות מאשר אינטרסים קולקטיביסטיים אידיאליים.

דוגמה לפרשנות הקצונה הבכירה את השינויים האידיאולוגיים בחברה הוא נאומו של רא"ל אמנון ליפקין-שחק ז"ל ביום השנה לרצח יצחק רבין, בשנת 1998. ליפקין-

שחק פנה בנאומו ליצחק רבין, מפקדו בעל העבר הצבאי המהולל, תוך שהוא מבקר את הערכים החדשים המעצבים את החברה, ובהם את האינסטרומנטליות הכלכלית ושחיקת מעמד הצבא והשירות הצבאי: "הקייטוב, הנהנתנות, הסקטוריאליזם, האדישות, האופורטוניזם והמניפולטיביות ניתבו עצמם אל לב הקונצנוס ושם במרכז הזירה מצאו שק אגרוף לחבטות [...] כמה רחקנו, המפקד, מהימים בהם מדי צה"ל היו למקור גאווה, מקור לכבוד. מהלכים בתוכנו חיילים ומפקדים בסדיר, בקבע ובמילואים, והבעה מתנצלת כמעט כל פניהם. או שאנחנו פראיירים, או שאנחנו מיליונרים [...] היום הישראלי המצליח נתפס בעיני רבים כזה שהצליח בבורסה, השקיע בנדל"ן, ודרכו מוחתם בגיחות סקי, קניות או נופש בחו"ל. ההגדרה משתנה, הערכים מוחלפים באחרים [...] ההשתמטות משירות בצה"ל כבר איננה כתם על חיי המשתמט, והנתינה בהתנדבות, בהכרה, מתוך רצון לתרום, אינה זוכה בהערכה הראויה".⁷

אולם, נאומו של ליפקין-שחק משקף רק חלק מהתמונה. במהלך השנים העמיקו והתבססו ההבחנות הציבורית ביחס לשירות הצבאי, כפי שניתן להבין מדבריו של האלוף אבי זמיר בשנת 2010, בעת כהונתו כראש אכ"א. האלוף זמיר הציג את ניהול מערך קציני ונגדי מערך הקבע בפני ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, ובראשית דבריו בחר להדגיש את הזיקות ההדוקות, הערכיות והמבניות, המאפיינות את כל לובשי המדים:

"בראשית דבריי אני רוצה לומר, שלא סתם אנחנו אומרים 'משרתי הקבע'. אני חושב, שמי שנמצא בשירות קבע הוא משרת. אני לא רוצה להיכנס לעניין שאין יחס עובד-מעביד. זה ידוע. אין לנו ועדים וכו', אבל מי שנמצא, נמצא מתוך התנדבות ומשרת מעצם תפיסת 'צבא העם'. בסך הכול רוב משרתי הקבע באים משירות החובה. משם אנחנו מפתחים את כוח האדם. אני לא אחדש לוועדה, כאשר אני אגיד שצה"ל הוא צבא לוחם. כך אנחנו צריכים לפתח את כוח האדם שלנו. נגזר מכך המסלול, משך התפקידים, גיל הפרישה וכו'. יש בכך מסר לארגון ולמשרתים [...] משרתי הקבע הם השדרה הפיקודית של הצבא. גם בזה אני לא מפתיע. זו שדרה פיקודית ומקצועית. אם אנחנו מדברים על גודל צבא המילואים וגודל צבא החובה, אז בסופו של דבר אנחנו מדברים על 20,000 משרתים שצריכים לנהל צבא של 700,000 איש [...] האתגר שלנו הוא ליצור מערך קבע איכותי על כל שדרות הפיקוד שלו [...] אני מדבר על הרמה של ערכים, שליחות ומוטיבציה לבצע שירות קבע ארוך. צריך להבין, שמערך הקבע עובר שינויים מאוד משמעותיים בעשור האחרון [...] במונחים של שוק העבודה, הזמניות שלנו היא זמניות ארוכה ביותר".⁸

7 בתוך: הראל, 2012.

8 פרוטוקול מס' 365 משיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, יום שלישי, ח' בכסלו תשע"א (15.11.2010).

דבריו של ראש אכ"א מלמדים על כך שהקצונה הבכירה בצבא הבינה, כי נוצר פיצול בתודעה הציבורית בין הקצונה הפרופסיונלית ובין חיילי החובה וכי יש צורך לטפל בכך. אך יותר מכך, דברי האלוף זמיר מספקים הצצה לדרך שבה הצבא בוחר להתמודד עם הפיצול התודעתי בין המשרתים. במקרה זה האמצעי הוא טיעונים מבניים (צמיחת הקצונה הפרופסיונלית מתוך שירות החובה, איכות המשרתים והקצונה) וערכיים (עליונות הלחימה וערך התרומה שבשירות הצבאי) המחברים מחדש בין כלל לובשי המדים בשירות סדיר – קציני הקבע וחיילי החובה.

אולם, למרות מאמצים אלו, נראה כי הפיצול בין המשרתים, חובה וקבע, היה קשה. ניתן להעריך כי הקושי נבע, בין היתר, מכך שפיצול זה היה קשור ושזור בתהליכים נוספים, שגם להם שורשים כלכליים-משאביים. אחד מתהליכים אלו, שאף הוא התבסס בשנות ה-90, נגע בפיצול שחל בדעת הקהל בין תפיסת הצבא כארגון ציבורי ובין תפיסתו כישות לוחמת. בעוד שכלפי הארגון הצבאי גילתה החברה חוסר סובלנות וגברו הקולות שתבעו מהצבא וממפקדיו לפעול לפי אמות מידה אזרחיות (צמצום משאבי, שקיפות, שוויון הזדמנויות), מקומו כישות לוחמת נשמר מוגן וייחודי (שר ושותפים, 2004; כהן ובגנו, 2001; Tiargan & Eran-Jona, 2016).

אלא שבעשור האחרון ניתן למצוא סדקים גם בתוך הצבא הלוחם כאשר ההיגיון המשאבי הצליח לחלחל גם לתוך "קדושת הלחימה", תוך שהוא מפצל ומבדיל בין לוחמים פרופסיונליים שבשירות הקבע ובין לוחמים בשירות חובה. כך הן, לדוגמה, המלצות ועדת לוקר שהוקמה על-ידי הממשלה בשנת 2014 במטרה לבחון את תקציב הביטחון. על אף שהמלצות הוועדה לא התקבלו, הן מהוות אינדיקציה חשובה לאמות המידה שדרכן מוערכים וממדידים הצבא ומשרתיו. בין המלצות הוועדה ניתן למצוא, לצד המשך שימור עליונות הלחימה, גם המלצות הכוללות התייחסות למשך זמן השירות של חיילים פרופסיונליים (קצינים ונגדים בקבע) בתפקידי לחימה וביחידות שדה כקריטריונים לקביעת התגמול הכלכלי שיקבלו עם פרישתם משירות (לוקר ושותפים, 2015). המלצות אלו מסמנות, לצד המשך העמקת הדיפרנציאציה בין המשרתים בקבע, מציאות ניהולית לפיה השירות בשדה ובכירות הדרגה של החיילים הפרופסיונליים אינם עוד ערובה לתגמול גבוה כבעבר. הקריטריונים לפיהם מוערכים, נשקלים ומוצגים המשרתים בקבע, ובכלל זאת הלוחמים שבהם, אינם נשקלים רק דרך קטגוריות מוסדיות של "לחימה", "הקרבה" ו"שירות", אלא גם דרך שיקולים ומדדים תעסוקתיים, המאפשרים כימות קפדני וכספי של עיקרון הלחימה, משך זמן ההקרבה ביחידות שדה ועוד, אשר מייצרים נוסחה חדשה בחישוב עלות השירות הצבאי. ביקורת על העמקת הפערים במערך הקבע, ניתן למצוא בקצוות השונים של הקשת האידאולוגית-כלכלית בישראל (ר' למשל, גוטיין, 2015; סיקולר ואמסטרדמסקי, 2015).

על רקע ניתוח זה, ניתן לסכם ולומר כי הגם שהמערך הפרופסיונלי של משרתי הקבע עדיין מנוהל דרך הגיונות המצויים בגבול שבין מגזר ציבורי למגזר עסקי, והמשרתים בו אינם מוגדרים כ"מועסקים", הרי שבפועל התפתחו דפוסים מבניים וערכיים המכפיפים את המשרתים בקבע להסדרים של שוק תעסוקה עסקי. המדיניות הניאו-ליברלית גולמה לאורך השנים, ביחס למשרתי הקבע, לקריטריונים המקדמים ערכים של תעדוף, יעילות, היצע וביקוש וכמובן עלויות משאביות בכל הקשור לניהול מערך הצבא הפרופסיונלי-התנדבותי. קריטריונים אלו משתקפים גם בשיקולים התעסוקתיים של חלק מהמשרתים בגופים טכנולוגיים בצבא (משה, 2016), ובאופן התואם לדיון בספרות על אודות המעבר של צבאות לאום מערביים בעידן הפוסט-מודרני מצבא אזרחים לצבא התנדבותי בשכר (AFV - All Force Volunteer).

אולם יחד עם זאת הצבא הישראלי עדיין משמר בדעת הקהל תודעה גבוהה של "צבא העם" ו"צבא האומה", ובכך אינו תואם לחלוטין למציאות המתוארת ביחס לצבאות התנדבותיים בשכר (בנזימן, 2014; ששון-לוי, 2011). את המודל הייחודי שנוצר בצבא הישראלי, הכולל כמה מודלי שירות באותו הזמן, ניתן למצוא בפרק הבא, המתמקד בצבא המילואים.

1. מערך המילואים כצבא כלאיים - "צבא העם" עם "תג מחיר"

שלהי שנות ה-90 במאה הקודמת, וביתר שאת, שנות ה-2000, סימן הוא בשינוי מרחיק לכת גם בהסדרי השירות של מערך המילואים בצה"ל. בתקופה זו, המשא ומתן בין צה"ל למשרתי המילואים עבר מהתמקדות באופן הפעלת הכוח הצבאי ובמחאה על מדיניות בנושא חוץ וביטחון להתמקדות ברכיבים משאביים-כלכליים בשירות הצבאי.

מראשית הקמתה של המדינה עוצב צבא המילואים כרכיב עיקרי בתפיסת הביטחון של ישראל. הוא היה לכוח ההכרעה של המערכות הצבאיות בעבור אומה החיה בצל קונפליקט אלים, בלתי פתיר, המאיים על קיומה ועל שרידותה כאומה (תמרי, 2015). חובת הגיוס הוחלה על כלל הגברים החל מרגע סיום שירותם בסדיר, כך, חויבו כל החיילים שלא המשיכו לשירות התנדבותי מקצועי, מכוח החוק, בהמשך שירות במילואים עד לגילאים יחסית מאוחרים. כך מימש בפועל שירות המילואים את אחד ממאפייניו הבולטים של מודל "האומה במדים" שבמסגרתו האזרח החייל, לוקח חלק בשירות צבאי פעיל במערך המילואים, לפחות חודש בשנה.

לנוכח רוח החוק בשנות ה-90 ובעשור הראשון של שנות ה-2000, התעצבה מציאות שבה רק חלק ממשרתי המילואים התייצבו לשירות, כאשר גם בקרב המתייצבים

רק חלק מימשו את חובת השירות במלואה. הסיבות לחלוקה הבלתי שוויונית בנטל השירות במילואים לא הייתה המוטיבציה של רוב משרתי המילואים אלא שינוי בשיטת תקצוב מערך המילואים וצמצום מערכתי של כמות ימי המילואים (ימ"מ) השנתית. בעקבות הסכם שנחתם בין משרד האוצר למשרד הביטחון באמצע שנות ה-80, נקבע כי התקציב בעבור תגמול ימי המילואים יעבור מהביטוח הלאומי לתוך תקציב הביטחון כסכום קבוע. באופן זה, כספים שייחסו מצמצום השימוש במילואים יישארו בידו צה"ל ויוכלו לשמשו למטרות אחרות. מחד גיסא, הדבר הוביל לייקור השימוש במערך המילואים בעבור מערכת הביטחון ולהפיכתו לפחות יעיל כלכלית בעבורה. מאידך גיסא, נוצר תמריץ למערכת הצבאית לצמצם את היקף השימוש במערך המילואים כדי להשתמש בעודפי התקציב למטרות שונות (Levy, 2011; Ben-Dor et al, 2008; נבו ושוור, 2002).

שינוי שיטת תקצוב מערך המילואים והצמצום הניכר במערך הובילו לשיח ציבורי ער על אודות משבר המוטיבציה במילואים, שבמסגרתו נטען כי קיימת ירידה במוטיבציה לשירות בצה"ל בכלל ובמילואים בפרט. נידונו סוגיית ההשתמטות, הישירה או ה'אפורה' (בקשות והיתרים מהמפקדים לשחרור), תחושות חוסר ההגיונות בחלוקת נטל השירות ותופעת הלגיטימציה החברתית הניתנת להשתמטות (נבו ושוור-שמואלי, 2002; פרי, 1999). כמו כן החלו להיווצר בנוף הציבורי והביטחוני התארגנויות חדשות של קבוצות אנשי מילואים (בן אליעזר, 2012), שקידמו יוזמות לחקיקת חוק מיוחד למערך המילואים ועתירות לביטול הבחנות בין חיילי המילואים למשרתים בסדיר בנושאי כשירות מבצעית, אמצעי לחימה ואף הסדרי הביטוח (ריין-ספיר, 2016).

בעקבות תהליכים אלו, חוקק בשנת 2008 חוק המילואים החדש (ר' חוק שירות המילואים, התשס"ח-2008) שתיקף את המציאות הייחודית שנוצרה בפועל ביחס לשירות המילואים וסיפק לה עוגן קונסטיטוציוני פורמאלי. החוק מגלם בתוכו מספר חידושים ובהם – הוצאתו של שירות המילואים מחוץ לחוק שירות הביטחון – החלטה לפיה זימון משרתי המילואים אפשרי רק בעבור משימות של תעסוקה מבצעית או אימונים וכתוצאה מכך זימון של חלק מהמשרתים בלבד, לפי תחומי התמחותם (לוחמים ותומכי לחימה). במובנים רבים, התיקון לחוק הפך את שירות המילואים מחובה אוניברסלית, המקיפה את כלל הגברים היהודים, להחלה בדרגית של חובת השירות על-פי מודל המושתת על גיוס סלקטיבי, הממוקד בליבה המבצעית (לפירוט ר' ריין-ספיר, 2016).

כמו כן מגלם חוק המילואים החדש משטר תגמול חדש. הוא מעצים ומדגיש את התגמול החומרי בעבור שירות המילואים (לוי, 2015), כפי שניתן להבין גם מהסלוגן

שנקבע בעבור המערך: "רוב זכויות למיעוט משרת". דברים באותה רוח מופיעים באתר המילואים של אגף כוח האדם בצה"ל:

"[...] חשיבותו של חוק המילואים היא בכך שהוא מגדיר פרמטרים לבניין כוחו של מערך המילואים וקובע את העקרונות להפעלתו בשגרה ובחירום. החוק שם דגש על מרכיבי פיצוי, תגמול והוקרה ומציב תשתית חוקית להוקרה חברתית רחבה למשרתי המילואים כמתחייב מתרומתם, חשיבותם וחיוניותם לכוחו של צה"ל ולביטחון המדינה".

השילוב בין העצמת חשיבות המילואים לצבא לצד הוקרה חומרית למשרתים, משתקף גם בתפיסה של משרתי המילואים, המשקפת שתי מערכות ערכיות שונות ובר-זמניות. מצד אחד, המשרתים תופסים את עצמם כמייצגים של מעמד הביניים החילוני בישראל, שנשחק כתוצאה מהמדיניות הניאו-ליברלית, ומצד אחר הם ממשיכים לפעול תחת עקרונות רפובליקנים, שבמרכזם עומדת נשיאה בעול הנטל הביטחוני, הקרבה ושליוחות בשם הקולקטיב ולמענו. לדוגמה, רם ופילק (2013) קושרים בין המחאה ההמונית בקיץ 2011 על יוקר המחיה ובין מחאת המילואימניקים שכונתה "מחאת הפראיירים" ב-2012, שבה מחו אנשי מילואים על אי-שירותם של החרדים בצה"ל. שתי המחאות הללו ייצגו לטענתם מחאה שאינה של "כל העם", אלא של חלק מבני המעמד הבינוני, ובעיקר של הצעירים והמשכילים יותר במרכז הארץ, אך גם בדרומה. קבוצה ייחודית זו חשה כי המדינה שהם משרתים, בין אם בצבא ובין אם בתשלום מיסים, אינה ממלאת את חלקה ואינה נותנת להם את המגיע להם.

לסיכום פרק זה ניתן לומר כי שירות המילואים ממשיך לעגן בתוכו שני הגיונות מנוגדים – האחד מייצג שיח כלכלי-משאבי התואם למאפייני חברת השוק הניאו-ליברלי, והשני מייצג שיח רפובליקני שבבסיסו נותר אתוס "צבא העם" וערכים של הקרבה, תרומה ומחויבות לקולקטיב לאומי. שירות המילואים ניצב בין המדים הפרופסיונליים ובין מדי הזית וכנזה מכיל בו-זמנית הן את מאפייני חברת השוק והערכת השירות דרך תגמול ופיצוי והן את מאפייני "האומה במדים", השליוחות, ההקרבה והביטוי הנעלה ביותר של תרומה לקולקטיב.

ז. דין ומשמעויות: שלושה צבאות במחיר אחד

במאמר הנוכחי תוארו השפעותיו של ההיגיון הכלכלי הניאו-ליברלי על הצבא הישראלי דרך ניתוח התמורות שחלו באדנים המשותפים שבין כל הסדרי השירות - חובה, קבע ומילואים. הניתוח המוצע מתאר את תהליך שחיקת המכנה המשותף, הערכי והמבני, שאיחד בתודעה החברתית בין כל המשרתים "לובשי המדים". תהליך השחיקה החל

בשנות ה־80 של המאה הקודמת עם השינוי שחל במדיניות הכלכלית בישראל, והוביל למובחנות באמות המידה שעל בסיסן מעריכה ומתגמלת החברה בישראל את מסלולי השירות השונים בצבא. השפעתו של ההיגיון הניאו-ליברלי מודגמת בעיקר בשינוי שחל ביחסה של החברה לשירות הקבע הפרופסיונלי ולהערכת המשרתים בו. היצע וביקוש, עלות, תעדוף, דיפרנציאציה, תחרותיות, מצוינות תעסוקתית, מעמדות כלכליים, הסדרי העסקה ארעיים, תמחור משך השירות בתפקידי לחימה – כל אלה ועוד הפכו לחלק בלתי נפרד מהדיון הציבורי, התקשורתי והמשפטי על אודות משרתי הקבע. ההיבטים המוסדיים והרפובליקניים שהיו אימננטיים לשירות הקצונה הפרופסיונלית בעידן צבאות הלאום, הפכו למשניים בעידן הניאו-ליברלי, אם כי לא נעלמו כליל. ברוח זו ניתן גם להתבונן על שני המערכונים הסאטיריים שהוזכרו בתחילת המאמר. המערכון שהוקרן באמצע שנות ה־90, שיקף קולות של ביקורת שהחלו להישמע כלפי הצבא, אך עדיין היו נטועים בהיגיון אוניברסלי שבחן את כלל המשרתים לפי אמות מידה דומות, גם אם לא זהות לחלוטין. לעומת זאת, המערכון שהוקרן בשנת 2014 בתוכנית "ארץ נהדרת", משקף את השינוי שחל, שכלל את ההתמקדות המובחנת בשירותם הפרופסיונלי של משרתי הקבע דרך אמות מידה כלכליות כדוגמת בזבז משאבים, חוסר יעילות, תפוקות לא רלוונטיות והסדרי פרישה השונים מאלו הנהוגים בכלל המשק. כל זאת, תוך החצנת המובחנות שבין משרתי הקבע ובין משרתי החובה בסיום המערכון.

המערכונים הללו משקפים את העובדה כי השינוי שהתרחש ביחסה של החברה לשירות הקבע סדק את המבנה התודעתי הרחב יותר שאפיין את יחסי החברה והצבא עד לפני עשרים שנה. מתחילת הקמת המדינה ועד לשנות ה־80, עוצב הצבא הישראלי דרך טשטוש מכוון של ההבדלים המאפיינים את הסדרי השירות השונים (חובת שירות/התנדבות; דמי קיום/שכר; שירות במסות/שירות פרופסיונלי והתמקצעות), טשטוש שאפשר להציב את "האומה במדים" במרכז סדר היום החברתי ולשמר את חשיבות ערך השירות בצבא כחובה וכדרך חיים. החל מסוף שנות ה־80, הפך שירות הקבע למוערך דרך אמות המידה של חברת השוק והתבסס כמודל תעסוקתי הדומה (אם כי לא זהה) להסדרים תעסוקתיים בכלל המשק, בעוד שמודל החובה המשיך להתקיים תחת הגיון וערכים של הסדרי "צבא האומה" וערכים של הקרבה ושל שליחות שנותרו אקסוגניים לשיח הכלכלי, למשק התחרותי ולחברת השוק.

בספרות העוסקת ביחסי חברה וצבא בישראל בשני העשורים האחרונים הפיצול בין המשרתים איננו חדש. יגיל לוי מנסח את השינוי המתחולל בצבא כ"צבא מפוצל אישיות" ומתייחס לשינוי שחל בארכיטקטורה החברתית בין המשרתים בצבא, ובפיצול בין מסלול השירות של האליטות המסורתיות ובין שירותן של קבוצות חדשות, פריפריאליות, שבעבורן השירות הצבאי משמש בעיקר כלי למוביליות חברתית (לוי,

2007). שר ושותפים (2004) תיארו את היחסים בין החברה לצבא כמתקיימים בתוך מרחב מפוצל, דהיינו, מרחב שבהקשר של לחימה הוא תומך, מגויס, פטריטי ומאפשר מרחב פעולה, ואילו בהקשר של שגרה הוא נעשה חודרני, תובעני ומבקש להשפיע. המאמר הנוכחי והניתוח המוצע בו ממשיכים את רעיון הפיצול שנוצר במארג היחסים בין החברה לצבא, אך מרחיב את הפיצול גם להסדרי השירות השונים בצה"ל. כלומר לפיצול במעמד ובייצוג של שירות החובה, הקבע והמילואים בחברה ובדעת הקהל.

יחד עם זאת, בניגוד לפרשנות שהציעו חוקרי חברה-צבא בישראל, שהניחו כי הפיצול בתפיסת החברה את הצבא הם אינדיקציות לשחיקת יוקרת הצבא בחברה ואף לשינוי מודל הצבא לצבא תעסוקתי פוסט-מודרני, הרי שבמאמר זה מוצע ניתוח שונה. המאמר הנוכחי מאפשר לבחון את הפיצול כתהליך פונקציונלי, כאשר, באופן פרדוקסלי, חידוד המובחנות בין מסלולי השירות מקנה לצבא יתרונות לא מבוטלים. העמקת המובחנות בין שירות החובה לשירות הקבע, מאפשרת לצבא לאחוז באותו זמן במספר אתוסים ובסיסי לגיטימציה מנוגדים – מצד אחד האתוס הרפובליקני, הכולל תפיסות של שליחות והקרבה, ומצד אחר האתוס הניאו-ליברלי, הכולל תפיסות של תחרותיות, מצוינות ודיפרנציאציה. ביסוס דיפרנציאציה בין הקצונה הפרופסיונלית ובין המשרתים מכוח חוק בחובה ובמילואים, אפשרה לצבא לתרגם את ההגיונות הניאו-ליברליים באופן מובחן לתוך מרחבים שונים בצבא. כך ארע שהגיונות אלו הוחלו באופן כמעט מלא לצבא הקבע, בעוד בצבא המילואים והחובה הם הוחלו באופן חלקי או לא הוחלו כלל. הטמעה מובחנת של הגיונות ניאו-ליברליים לאזורים שונים בתוך הצבא תוך גידורם כמובדלים אלה מאלה, מאפשר אפוא לשמר את תודעת "צבא העם" בחברה בישראל, ובה בעת גם להיענות לתביעות כלכליות חדשות המוחלות על הצבא ועל המשרתים. כך נותרו משרתי החובה והמילואים, במידה רבה, מחוץ לכוחם המכונן של ערכים ניאו-ליברליים, בעוד הקצונה הפרופסיונלית הוכפפה לתוכם. אשר על כן, לאורך כשני עשורים תודעת צבא האומה בישראל לא רק שלא נשחקה, כי אם טוהרה ואושרה מחדש (Latour, 1993) בעידן חברת השוק.

בראייה רחבה יותר, מאמר זה מאפשר לבחון מחדש טענה ליניארית הרווחת בחקר יחסי חברה וצבא בישראל. התמונה העולה במאמר הנוכחי מערערת על התזה של בחינת יחסי צבא וחברה דרך ניתוח ליניארי וחד-ערכי של ירד/עלה חזק/חלש, בדומה לסקרים המבוצעים על-ידי מכוני מחקר שונים, בהם גם בתוך צה"ל. המציאות מורכבת, מלאת ניגודים ותלויות הקשר, והסבר אחד ויחיד אין בכוחו להקיף את המגמות המנוגדות המאפיינות כיום את מארג יחסי החברה והצבא בישראל (בנזימן ומשה, 2014; ששון-לוי, 2011). הניתוח הסוציו-היסטורי במאמר הנוכחי מערער על הטענה לפיה השינויים החברתיים והכלכליים בישראל יהפכו את השירות הצבאי מ"סימבול של הצהרה

אלטרואיסטית של אזרחות לעסקה כלכלית במהותה" (בגנו וכהן, 2001, 141; ר' גמ לוי, 2003; 2007; 2015). מסתבר כי בצה"ל לא התממשה במלואה המגמה החד-כיוונית הכלכלית, אלא תורגמה באופן התואם את צורכי "צבא העם" ואת הצורך של הממסד המדיני והביטחוני לשמר אותו בתודעה החברתית בישראל. אשר על כן, התבוננות על כלל הסדרי השירות בו בזמן מאפשרת להבחין בהסדרים שונים בעבור מודלי שירות שונים, הכלולים תחת המסגרת הרחבה של "צבא העם". בעוד שצבא הקבע מוכפף למסגרת ניאו-ליברלית ומייצג את העסקה הכלכלית שאותה מתארים חוקרים בתחום יחסי חברה-צבא, הרי שצבא החובה מטוהר מתהליכים אלו וממשיך לחסות תחת הגיונותיו הערכיים של "צבא העם".

לסיכום, במאמר הנוכחי נבחן הממד הכלכלי בצה"ל מנקודת מבט רחבה הכוללת את כלל הסדרי השירות של "לובשי המדים" בצה"ל – הן המשרתים מכוח חוק בחובה ובמילואים והן המתנדבים לשירות פרופסיונלי במסלולי הקבע. נראה שכיום אנו ניצבים מול שלושה צבאות המוערכים ונמדדים דרך הגיונות שונים בשיח הציבורי. עולה תמונה מורכבת של השפעות התפיסות הניאו-ליברליות על הצבא ועל יחסי צבא וחברה, המחלחלות לצבא ולמשרתים במארג מורכב, מרובה כיוונים וסתירות של יחסי גומלין ומגמות. אין בכך כדי לזהות את פני העתיד, אלא לסמן את חוזקו של "צבא העם" בתודעה הישראלית כיום (ששון-לוי, 2011) ואת היכולת של מודל זה להכיל בגמישות אלמנטים סותרים ומנוגדים ולהיותו על כנו, לכל הפחות בתודעה ובדרכי השימור של המשאבים הממשיים והסימבוליים, כצבאה של האומה. אמנם לא ניתן להתעלם ממחירי השינוי ובהם, השחיקה במעמד ובדימוי משרתי הקבע שדובר בהם רבות בשנים האחרונות, אולם ייתכן כי זהו מחיר בלתי נמנע ואף הכרחי, כל עוד מודל "צבא העם" נותר על כנו ושירות החובה נשמר כייחודי וכהרואי בתוך הנוף הניאו-ליברלי.

מקורות

- אבן, ש' (2010). במורד הנטל: הוצאות הביטחון בישראל: נתונים ומשמעויות. **עדכן אסטרטגי, כרך 12, גיליון 4**, 33-49. המכון למחקרי בטחון לאומי.
- אלחאג', מ' ובן אליעזר, א' (2003). מבוא. בתוך מ' אלחאג' וא' בן אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון** (עמ' 11-21). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- אופק-גנדלר, ח' (2007). התארגנות חיילים האם בשלה העת לתמורה בישראל? **משפט וצבא, יט** (התשס"ז), 117-178.
- בן אליעזר, א' (2001). מאומה במדים לצבא פוסט מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל ב'זמנים חדשים'. **תרבות דמוקרטית**, 4-5, עמ' 55-97.
- בן אליעזר, א' (2012). **מלחמותיה החדשות של ישראל, הסבר סוציולוגי-היסטורי**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין.
- בנזימן, י' (2014). **שלב המעבר מצבא חובה לצבא מתנדבים בשכר – פרספקטיבה השוואתית של צבאות זרים** (מסמך פנימי). צה"ל: ממד"ה.
- בנזימן, י' ומשה, ר' (2014). **צה"ל: מוניטין יציב, תדמיות משתנות, הצעה לסדר יום חדש ביחסי חברה-צבא** (מסמך פנימי). צה"ל: ממד"ה.
- גוטשקיין, ד' (2012). **היבטים של פרוכיאליזם מוסדי ומקסום תקציב ביחסי הצבא עם המדינה בעידן הניאו-ליבראלי**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. ירושלים: המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית.
- הרנס, א' (2011). **השיח והפרקטיקה של השינוי הארגוני, מקרי מבחן של יחידות תומכי לחימה בצה"ל**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה. ירושלים: המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית.
- הרנס, א' (2016). מעולם לא היינו מוסדיים: צבא השוק והחיפוש אחר הצבא הטהור. הרצאה בכנס **הצבא וחברת השוק**, 29.11.2016, האוניברסיטה הפתוחה וקהילת צבא ובטחון, האגודה הסוציולוגית הישראלית.
- יונה, י' ושנהב, י' (2005). **רב תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל**. תל אביב: הוצאת בבל.
- יער, א' ושביט, ז' (2001). רקע היסטורי לדיון בחברה הישראלית: האידיאולוגיה הציונית והחברה היישובית. בתוך: א' יער וז' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, כרך א' (עמ' 1-24). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, ס' ובגנו, א"י (2001). המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש. **תרבות דמוקרטית**, 4-5, עמ' 131-150.
- כהן, ס' (2005). לקראת כפיפות יתר של צה"ל? שינוי מערכת היחסים בין הדרג האזרחי לצבא בישראל. **מערכות**, 403-404, 8-21.
- לוי, י' (2003). **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- לוי, י' (2007). **מ"צבא העם" לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- לוי, י' (2015). "צבא העם" נגד גיוס החובה. **משפט וצבא**, 21(א), 309-340.
- לוי, י' (2016). דברי פתיחה. הרצאה בכנס **הצבא וחברת השוק**, 29.11.2016, האוניברסיטה הפתוחה

- וקהילת צבא ובטחון, האגודה הסוציולוגית הישראלית.
- ליפשיץ, י' (2000). **כלכלת ביטחון – התיאוריה הכללית והמקרה הישראלי**. תל-אביב: מכון ירושלים לחקר ישראל ומשרד הביטחון.
- ממון, ד' ורוזנהק, ז' (2009). **בנק ישראל – כלכלה פוליטית בעידן נאו-ליבראלי**. ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- נבו, ב' ושור, י' (2002). כל העם צבא? שירות המילואים בישראל. **פורום צבא-חברה, מפגש שלישי**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נבו, ב' ושור-שמואלי, י' (2004). צה"ל וכלכלת ישראל, **פורום צבא-חברה, מפגש שביעי**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ריין-ספיר, י' (2016). **חוק שירות המילואים על יחסי מדינה, צבא וחברה בישראל**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים הפקולטה למדעי החברה בית הספר למדיניות ציבורית וממשל.
- רם, א' (2005). **הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים**. תל-אביב: רסלינג.
- רם, א' ופילק, ד' (2013). עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית (עד כה): ניתוח סוציו-פוליטי. **תיאוריה וביקורת**, 41, עמ' 1–10.
- שר, י', שביט-פרדקין, מ', רטנר, ד', טובי, ש', טיארג'ן-אור, ר' וז"ק, ד' (2004). **הערכת מצב צבא-חברה לתהליכי התר"ש 2005–2009** (מסמך פנימי). צה"ל: ממד"ה.
- ששון-לוי, א' (2011). נשים בצבא מקצועי: ההשלכות המגדריות של המעבר לצבא מקצועי בישראל. **מרחב הציבורי, גיליון 5**, סתיו 2011, 73–91.
- תמרי, ד' (2015). "צבא העם" במבחן. בתוך מ' אלרן וג' שפר (עורכים), **השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות** (27–37). המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 148.
- Ben-Dor, G., Pedahzur A., Canetti-Nisim D., Zaidise E., Perliger A., & Bermanis S. (2008). I versus we: Collective and individual factors of reserve service motivation during war and peace. *Armed Forces & Society*, 34(4), 565–592.
- Benjamin, O. (2016). *Gendering Israel's Outsourcing: The Erasure of Employees' Caring Skills*. Springer.
- Moskos, C. C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces and Society*, 4(1), 41-50.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA.: Oxford University Press.
- Levy, Y. (2010). The Essence of the "Market Army". *Public Administration Review*, 70(3), 378-389.
- Tiargan, R., & Eran Jona, M., (2016). The Israeli public's perceptions towards the IDF – stability and change. *Armed forces and society*, 42(2), 324-343.

עיתונות:

- גולדשטיין, ת'. "תוכנית צנע: האם אירופה וישראל באמת שונות?".
Ynet, 18.11.2011. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4147847,00.html>
נדלה ב-30/4/2017.
- הראל, ע' (2012). "אמנון ליפקין שחק: אחרון הנסיכים של צה"ל". הארץ, 19.12.2012.
<https://www.haaretz.co.il/news/education/1.1889318> נדלה ב-30/4/2017.
- סיקולר, נ' ואמסטרדםסקי, ש'. "במקום ועדה, שנתניהו יחליט כמה הוא מוכן לשלם על ביטחון".
כלכליסט, 23.7.2015. <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3665125,00..>
html נדלה ב-30/4/2017.
- שטרקמן, ר' (2016). "למה גולנצ'יקים עשירים יותר מלוחמי כפיר?". mako, 31.1.2016.
<http://www.mako.co.il/pzm-soldiers/Article-d0e88e9e8c69251006.htm>
נדלה ב-20/1/2018.
- "אטימות במרומי הקריה", מאמר מערכת, הארץ, 15.5.2014.
<https://www.haaretz.co.il/opinions/editorial-articles/1.2321498>
נדלה ב-30.4.2017.

בלוג:

- גוטיין, ד' (2015). "דוח לוקר ומתווה הגז: נתניהו מעדיף את נובל אנרג'י על פני צה"ל".
26.7.2015. בלוג. <http://www.ha-makom.co.il/post/gutwein-kandel-locker> נדלה
ב-30.4.2017.

אתרי ממשלה:

- אגף כוח אדם, אתר מילואים נוהלי הזכויות והחובות חוק שירות המילואים. נדלה ב-1.6.2017,
<http://www.miluim.aka.idf.il/1204-he/Miluim.aspx>.
- חוק שירות המילואים 2008. נדלה ב-30.4.2017.
www.knesset.gov.il/privatelaw/data/17/3/295_3_1.rtf
- לוקר, י', שפרן, ע', דומיניסני, א', אקרמן, י', ברוך, ד', לוי, ע', כרמי, ר' וזילברפרב, ב' (2015). דוח
הוועדה לבחינת תקציב הביטחון. מדינת ישראל: משרד ראש הממשלה. אוחזר בתאריך 1.6.2017.
[http://www.pmo.gov.il/Documents/duach%20\(2\).pdf](http://www.pmo.gov.il/Documents/duach%20(2).pdf) מתוך:
- פורטל העובדים, מידע משפטי ופיננסי לעובד, האם גם חיילים המשרתים בצבא הקבע
יכולו להגיש תביעה לבית הדין לעבודה? נדלה ב-1/6/2017 <http://www.ovdim.org.il/%D7%A6%D7%91%D7%90-%D7%A7%D7%91%D7%A2-%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%93%D7%99%D7%9F-%D7%9C%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93%D7%94>
- פרוטוקול מס' 365, משיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, יום שלישי, ח' בכסלו תשע"א
(15.11.2010), בשעה 9:30. נדלה ב-1/6/2017.
www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/avoda/2010-10-13-01.rtf